

अहमदनगर जिल्ह्यातील मसाले पिकांचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. बापुराव त्रिंबक गुजर

शाम दळे ला महाविद्यालय दहिफळ (वड)

ता. ज जि. बीड

मो. ९७६४४२५०८२

सारांश

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील मसाले पिकांचे वितरण व बदलांचा तालुकानिहाय अभ्यास केला आहे. अहमदनगर जिल्हा हा सह्याद्री पर्वताच्या पर्जन्यछायेमध्ये येत असल्याने पर्जन्यमानात असमानता व अनिश्चितता दिसून येते. त्यामुळे पिकांच्या वितरणामध्ये मोठ्या प्रमाणावर असमानता दिसून येते. जिल्ह्यातील मसाले पिकाखालील क्षेत्रामध्ये सन २००१-०२ ते २०११-१२ या कालावधी दरम्यान झालेल्या बदलाचा अभ्यास सदरील शोध निबंधामध्ये केला आहे.

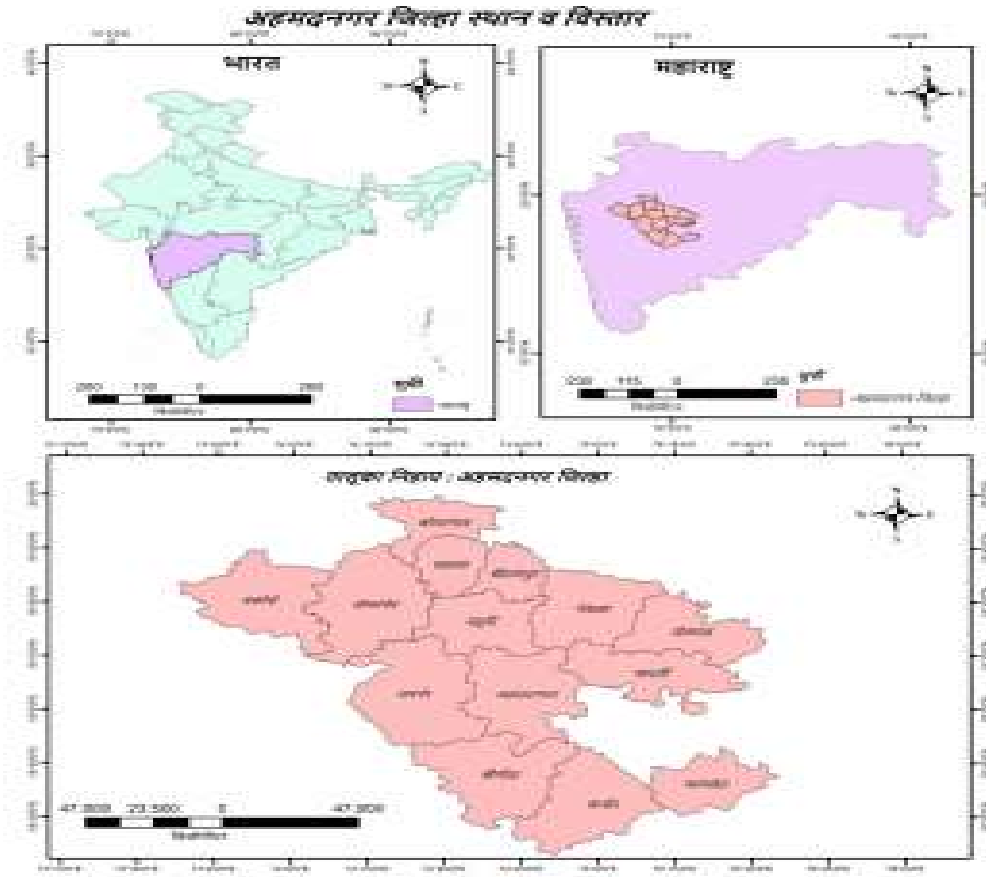
प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी व्यवसायावर आधारलेली असून भारतातील ७० टक्के लोक कृषी व कृषी संबंधित व्यवसायावर अवलंबून आहेत. अहमदनगर जिल्हा हा सहकार क्षेत्रात अग्रेसर जिल्हा मानला जात असून जिल्ह्यात कृषी व्यवसायाला महत्त्वाचे स्थान आहे. जिल्ह्यात पिकांच्या वितरणामध्ये मोठ्या प्रमाणावर असमानता असून भंडारदरा, मुळा, घोड, कुकडी व गंगापूर इत्यादी अनेक मोठी धरणे आहेत. या धरणामार्फत होत असणाऱ्या सिंचन क्षेत्राचा प्रभाव जिल्ह्यातील पिक प्रारूपांवर स्पष्टपणे जाणवतो. जिल्ह्यातील सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान ५६७ मि.मी. असून पर्जन्य वितरणामध्ये असमानता दिसून येते. हवामान, मृदा, सामाजिक व आर्थिक घटक, लोकसंख्या कृषी अवजारे इत्यादी अनेक घटकांचा परिणाम कृषी व्यवसायावर होत असतो. ज्वारी हे जिल्ह्यातील प्रमुख पिक असून जिल्ह्यात अनेक प्रकारचे कडधान्ये, तृणधान्ये व नगदी पिकांची लागवड केली जाते.

अभ्यास क्षेत्र :-

महाराष्ट्रातील क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने सर्वात मोठा जिल्हा म्हणून अहमदनगर जिल्हा ओळखला जातो. महाराष्ट्राच्या मध्यभागी उत्तरेस गोदावरी आणि दक्षिणेस भिमा या नद्यांच्या खोऱ्यात वसलेल्या अहमदनगर

जिल्ह्याचे भौगोलिक स्थान $18^{\circ} 2'$ ते $19^{\circ} 9'$ उत्तर अक्षांश व $73^{\circ} 9'$ ते $74^{\circ} 4'$ पूर्व रेखांश असे आहे. जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 17413 चौ.कि.मी. असून ते महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या 4.66 टक्के एवढे आहे. जिल्ह्यात एकूण 14 तालुक्यांचा समावेश असून क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने पारनेर हा सर्वात मोठा तालुका आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेस नाशिक जिल्हा, ईशान्येस औरंगाबाद, पूर्वेस बीड व उस्मानाबाद हे जिल्हे, दक्षिणेस सोलापूर जिल्हा व पश्चिमेस ठाणे व पुणे हे जिल्हे आहेत. जिल्ह्यामध्ये अहमदनगर, पारनेर, पाथर्डी, शेवगाव, कर्जत, श्रीगोंदा, जामखेड, श्रीरामपूर, नेवासा, राहुरी, राहाता, अकोले, संगमनेर, कोपरगाव हे तालुके आहेत.

उद्दिष्टे :-

1. अहमदनगर जिल्ह्यातील मसाले पिकांच्या वितरणाचा अभ्यास करणे.
2. अहमदनगर जिल्ह्यातील मसाले पिकाखालील क्षेत्रामध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्य :-

१. मसाले पिकांच्या क्षेत्रामध्ये स्थल काल परतवे बदल होत आहेत.

माहिती संकलन आणि संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये प्रामुख्याने द्वितीय माहिती सामग्रीचा वापर केला आहे. त्यासाठी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२००१-०२ व २०११-१२), जिल्हा गॅझेटिअर, कृषी कार्यालय यांच्याकडून माहिती संकलन करण्यात आली आहे. अभ्यास क्षेत्रातील पिकांचे वितरण दर्शवण्यासाठी विविध सांख्यिकीय पद्धतीच्या साहाय्याने आकडेवारीचे पृथक्करण करण्यात आले आहे. तसेच विविध नकाशे व आलेख यांचा वापर करण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १.१

अहमदनगर जिल्ह्यातील मसाले पिकांचे वितरण (क्षेत्र हेक्टरमध्ये)

अ.क्र.	तालुके	एकूण क्षेत्रफळ (हेक्टर)	२००१-०२		२०११-१२		बदल (टक्केवारी)
			मसाले पिकाखालील क्षेत्र	टक्केवारी	मसाले पिकाखालील क्षेत्र	टक्केवारी	
१.	अकोले	१५०४००	२०	०.४८	१२	०.३३	-०.१५
२.	संगमनेर	१३५७८०	२०१	४.८६	१९४	५.३३	+०.४७
३.	कोपरगाव	७०६१३	१९७	४.७६	१५२	४.१८	-०.५८
४.	राहाता	६८७८६	१४९	३.६०	७१	१.९५	-१.६५
५.	श्रीरामपूर	५०६०२	१८५	४.४७	१३३	३.६५	-०.८२
६.	नेवासा	१२९२०४	६५२	१५.७६	१२८८	३५.४४	+१५.७६
७.	शेवगाव	१०८७१३	२०३	४.९१	५२	१.४३	-३.४८
८.	पाथर्डी	११७७८४	२१०	५.०७	१७	०.४६	-४.६१
९.	अहमदनगर	१५०२७२	२०७	५.००	१४२	३.९०	-१.१
१०.	राहुरी	१०१६८५	१६९	४.०८	१७८	४.८९	+०.८१
११.	पारनेर	१८६७९२	४३७	१०.५६	७३८	२०.३०	+९.७४
१२.	श्रीगोंदा	१६०४८१	३४५	८.३४	२८६	७.८७	-०.४७
१३.	कर्जत	१४९१५२	३३८	८.१७	२८२	७.७६	-०.४१
१४.	जामखेड	८७५२४	८२३	१९.८९	८९	२.४४	-१७.४५
	एकूण	१६६७७८८	४१३६	१००	३६३४	१००	-५०२

स्रोत :- जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (२००१-२००२ व २०११-१२)

तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, अहमदनगर जिल्ह्यातील एकूण मसाले पिकाखालील क्षेत्रामध्ये सन २००१-०२ ते २०११-१२ या कालावधी दरम्यान घट झाली आहे. सन २००१-०२ मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यात एकूण मसाले पिकाखालील क्षेत्र ४१३६ (हेक्टर) एवढे होते तर त्यामध्ये घट होऊन सन २०११-१२ मध्ये ते ३६३४ (हेक्टर) एवढे झाले आहे. म्हणजेच गेल्या दहा वर्षांच्या कालावधी दरम्यान जिल्ह्यातील एकूण मसाले पिकांमध्ये ५०२ (हेक्टर) एवढी घट झाली आहे.

सन २००१-०२ मध्ये जिल्ह्यातील एकूण मसाले पिकाखालील क्षेत्रापैकी ५ टक्क्यांपेक्षा कमी मसाले पिकाखालील क्षेत्र अकोले (०.४८), संगमनेर (४.८६), कोपरगाव (४.७६), राहाता (३.६०), श्रीरामपूर (४.४७), शेवगाव (४.९१), व राहुरी (४.०८) या तालुक्यात होते. ५ ते १० टक्क्यां दरम्यान मसाले पिकाखालील क्षेत्र पाथर्डी (५.०७), अहमदनगर (५.००), श्रीगोंदा (८.३४) व कर्जत या तालुक्यात आढळून आले आहे. तर १० टक्क्यांपेक्षा जास्त मसाले पिकाखालील क्षेत्र नेवासा (१५.७६), पारनेर (१०.५६) व जामखेड (१९.८९) या तालुक्यात असल्याचे निदर्शनास आले आहे. सन २०११-१२ मध्ये जिल्ह्यातील एकूण मसाले पिकाखालील क्षेत्रापैकी ५ टक्के पेक्षा कमी मसाले पिकाखालील क्षेत्र अकोले (०.३३), कोपरगाव (४.१८), राहाता (१.९५), श्रीरामपूर (३.६५), शेवगाव (१.४३), पाथर्डी (०.४६), अहमदनगर (३.०९), राहुरी (४.८९), जामखेड (२.४४) या तालुक्यात असून ५ ते १० टक्के दरम्यान क्षेत्र संगमनेर (५.३३), श्रीगोंदा (७.८७), कर्जत (७.७६) या तालुक्यात असल्याचे दिसून आले आहे. तर १० टक्के पेक्षा जास्त मसाले पिकाखालील क्षेत्र नेवासा (३५.४४) व पारनेर (२०.३०) या तालुक्यात असल्याचे निदर्शनास आले आहे.

सन २००१-०२ ते २०११-१२ या कालावधी दरम्यान मसाले पिकाखालील क्षेत्रामध्ये सर्वात जास्त सकारात्मक बदल नेवासा (१५.७६) तालुक्यात झाला असून संगमनेर (०.४७), अहमदनगर (०.८१) व पारनेर (९.७४) या तालुक्यातील मसाले पिकाखालील क्षेत्रातही सकारात्मक वाढ झाली आहे. जिल्ह्यातील अनुक्रमे अकोले (०.१५), कोपरगाव (०.५८) राहाता (१.६५), श्रीरामपूर (०.८२), शेवगाव (३.४८), पाथर्डी (४.६१), अ.नगर (१.०), श्रीगोंदा (०.४७) कर्जत (०.४१) व जामखेड (१७.४५) या तालुक्यात मसाले पिकाखालील क्षेत्रात घट झाली असल्याचे निदर्शनास आले असून सर्वात जास्त घट ही जामखेड तालुक्यात असल्याचे दिसून आले आहे.

निष्कर्ष :-

वरील अभ्यासावरून असे दिसून येते की, अहमदनगर जिल्ह्यातील मसाले पिकांच्या क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात विविधता असून जिल्ह्यातील मसाले पिकांच्या क्षेत्रामध्ये घट होत आहे. हवामान, मृदा, भूपृष्ठरचना, पर्जन्यमानातील असमानता व अनिश्चितता, सिंचन सुविधांचा अभाव, शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती इत्यादी अनेक घटक यास कारणीभूत असल्याचे निदर्शनास येत आहे. जिल्ह्यातील मोठ्या बाजारपेठ असणाऱ्या तालुक्यांमध्ये मसाले पिकाखालील क्षेत्रामध्ये वाढ होत असून (उदा. संगमनेर, राहुरी, नेवासा, पारनेर) इतर तालुक्यांमध्ये घट होत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. जिल्ह्यात नगदी पिकांच्या क्षेत्रात वाढ होत असली तरी मिरची, लसूण अशा पिकांना जास्त पाण्याची गरज असते. परिणामी अशा मसाले पिकांखालील क्षेत्रामध्ये जिल्ह्यात घट होत असल्याचे दिसून येते आहे.

संदर्भ :-

१. महाराष्ट्र शासन गॅझेटिअर अहमदनगर जिल्हा, १९७६.
२. अरूण राजाराम कुंभारे : कृषी भूगोल, पायल पब्लिकेशन्स, पुणे, २००४.
३. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २००१-०२ व २०११-१२.
४. सुरेश फुले : कृषी भूगोल, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
५. माजिद हुसैन : कृषी भूगोल, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, २००४.
६. Hussain M. 1979 : Agricultural Geography Inter India Publication, New Delhi.
७. Shinde S. D. Jadhav M. G. & Pawar C. T. (1978) : Agricultural Productivity in Maharashtra Plateau, A Geographical Analysis, National Geographer.
८. Ali Mohamad (1978) : Studies in Agricultural Geography, Rajesh Publication, New Delhi.